

І. С. ВІНОКУР
М. Ю. КОСТРИЦЯ
О. О. ТАРАБУКІН

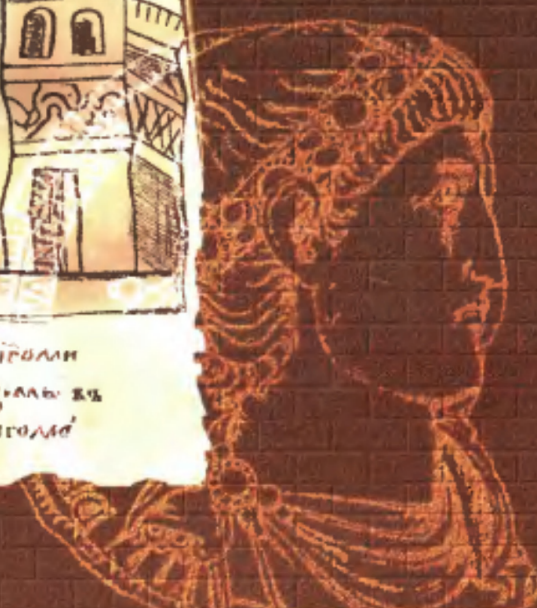

ЖИТОМИРЩИНА: ВІД РАННІХ СЛОВ'ЯН ДО КИЇВСЬКОЇ РУСИ

КНИГА
2

Въ лѣтѣхъ хъ. стѣ. халожьнацрѣвистѣ болли
и на хъ олопошъ рого стѣ олоко мъ жнѣ, а ль жъ
и оу. и кончалаша стрѣхъ ницю. пчирского оло
и стѣ рашири фѣи ктѣ стѣ и гъ жмени.

63,3(0)4/97-4 жкит
В-45

Видається з 2004 року

І. С. ВІНОКУР, М. Ю. КОСТРИЦЯ, О. О. ТАРАБУКІН

ЖИТОМИРЩИНА: ВІД РАННІХ СЛОВ'ЯН ДО КИЇВСЬКОЇ РУСИ

*Підручна книга для учнів, студентів, вчителів
За загальною редакцією доцента М. Ю. Костриці*

Новоград-Волинська
обласна централізована
система
ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ

Новоград-Волинська
обласна централізована
бібліотечно-інформаційна
система
Житомирської області

Житомир
Косенко
2007

59065

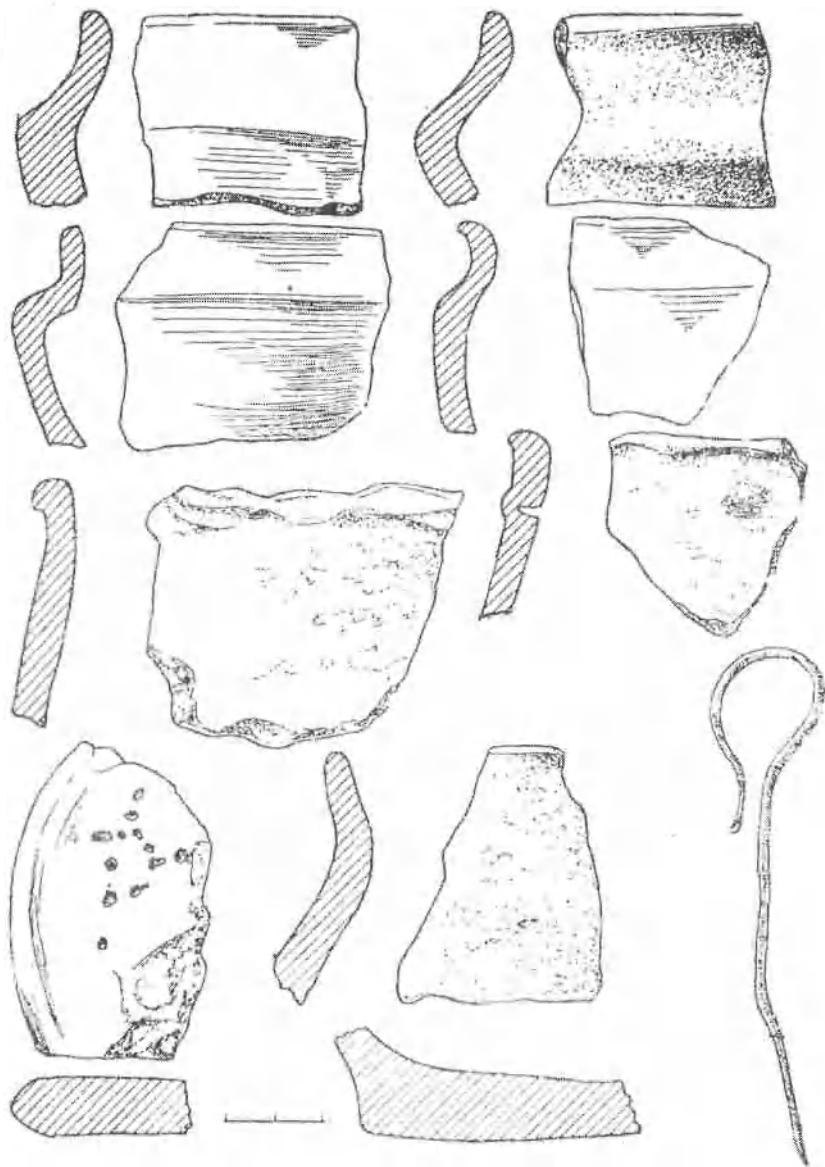
912

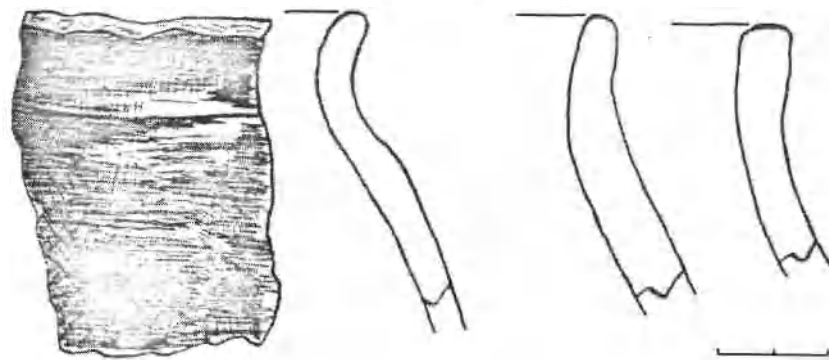

Знахідки з поселення зарубинецької культури,
с. Тетерівка Житомирського району (за А. В. Кузою)

Поселення зарубинецької культури в околицях с. Левків Житомирського району.
Сучасне фото

Уламки глиняного посуду з поселення зарубинецької культури,
знайдені поблизу с. Левків Житомирського району

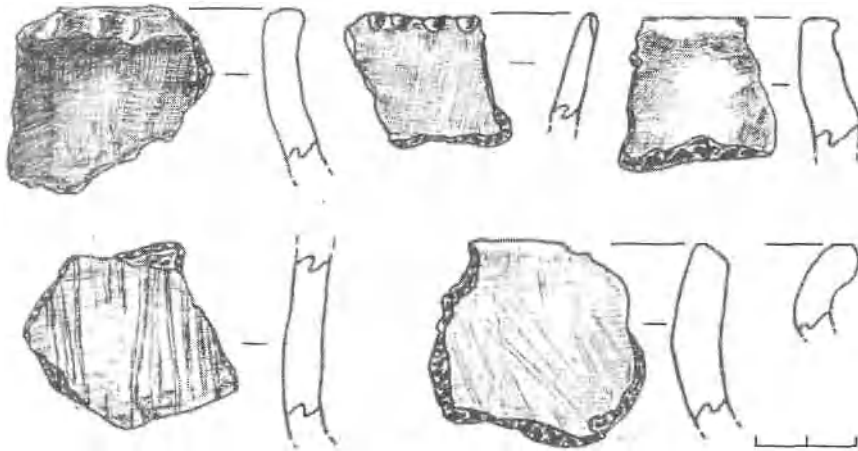
Зарубинецькі племена жили в умовах родоплемінного ладу, основною суспільною одиницею була родова громада, яка складалася з окремих родин. Громада мешкала в окремих невеликих житлах. Кілька сусідніх общин утворювали плем'я.

Дослідники припускають існування широких економічних і культурних зв'язків ранніх слов'ян з населенням інших регіонів Центральної Європи. Це підтверджується наявністю у слов'ян латенських *фібул* та інших типів бронзових прикрас і речей побуту.

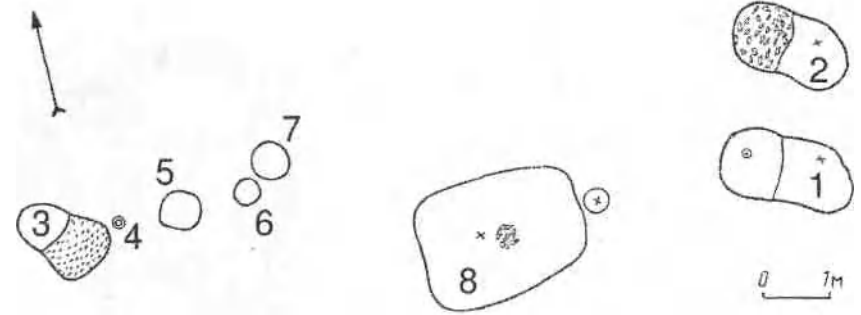
На початку нової ери територія південної України зазнала *експансії* з боку Римської імперії, кордони якої перемістилися впритул до земель східних слов'ян. Це мало позитивні наслідки для наших предків на майбутнє. Під впливом Римської імперії посилювався господарський розвиток місцевих племен, почала вдосконалюватися техніка хліборобства, дальшого розвитку набули ремесла, поживляються внутріплемін-

Ліпна чорнолощена кружка зарубинецької культури з Баранівки

Кераміка з поселення поблизу с. Рогачів Баранівського району

План залізоборного комплексу зарубинецької культури поблизу с. Кихті Чуднівського району (за В. І. Бідзілею): 1 — вугільна яма; 2 — яма для обпалу руди; 3, 5–7 — печі; 4 — горщик; 8 — житло.

на та міжплемінна торгівля. Починаючи з другої половини II ст. н. е. східні слов'яни безпосередньо втягуються в сферу впливу римської культури.

§ 2. МАТЕРІАЛЬНА Й ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПЛЕМЕН

Історичними спадкоємцями зарубинецьких племен на теренах нашого краю стали племена *черняхівської культури*.

Назва черняхівської культури походить від села Черняхів сучасного Кагарлицького району Київської області, де протягом 1900–1901 рр. київський археолог В. В. Хвойка відкрив і дослідив давній могильник.

У різні часи черняхівську культуру досліджували Є. В. Махно, І. С. Винокур, М. Ю. Брайчевський, Ю. В. Кухаренко та ін. На території Житомирщини пам'ятки черняхівської культури поширені переважно в лісостеповій зоні.

Цінні для науки артефакти виявлені на Ягнятинському поселенні, розташованому в однойменному селі Ружинського району. Це поселення виявив археолог, відомий організатор музейної справи Т. М. Мовчанівський 1927 р. У 1946–1947 рр. його дослідження продовжили В. К. Гончаров та Є. В. Махно.

Поселення площею близько 10 гектарів обіймає схил надзаплавної тераси безіменного струмка (притока р. Роставиці). Під час розкопок археологи виявили десять наземних жител із залишками вогнищ та глинобитних печей, а також дві наземні великі двокамерні споруди, які слугували

Загальний вигляд розкопок на пос. Маркуші Бєрдичівського району

Цікавим для науки є Іванковецьке поселення, розташоване в урочищі «Селисько» поблизу с. Іванківців Любарського району. Його дослідження проводилося у 1959–1961 рр. І. С. Винокуром за участю краєзнавця С. А. Липка. Поселення обіймає південний схил надзаплавної тераси р. Госоири (лівої притоки р. Случі). На відміну від інших, Іванковецьке поселення досить значне за розмірами і становило близько 30 га. У центральній частині поселення дослідниками було виявлено рештки наземної будівлі розмірами 5,8×6,4 м, яке складалося з двох приміщень. В одній із кімнат розчищено залишки глинобитної печі, а також виявлено нижній круглий камінь від жорна. В іншій – виявлено залишки млинової споруди та уламки двох пар круглих кам'яних жорен. Наземна будівля була знищена під час пожежі, про що свідчать прошарки попелу, а також обгорілі фрагменти стін і покрівлі. На території поселення також знайдено фрагменти глиняного посуду, залізний ніж, кістяне лощило та дві залізні фібули III–IV ст. н. е.

Також на території поселення виявлено залишки залізобного виробництва. Крім шлаків, тут знайдено глиняний тигель, деформовану бронзову платівку і залізний ніж. У 1959 р. на території поселення виявлено римську срібну монету Марка Аврелія, а також фібули IV – початку V ст. н. е.

І. С. Винокур

В басейні Тетерева поселення черняхівської культури відомі в околицях сіл Пряжів, Іванківці, Кодня, Калинівка, Млинище Житомирського району.

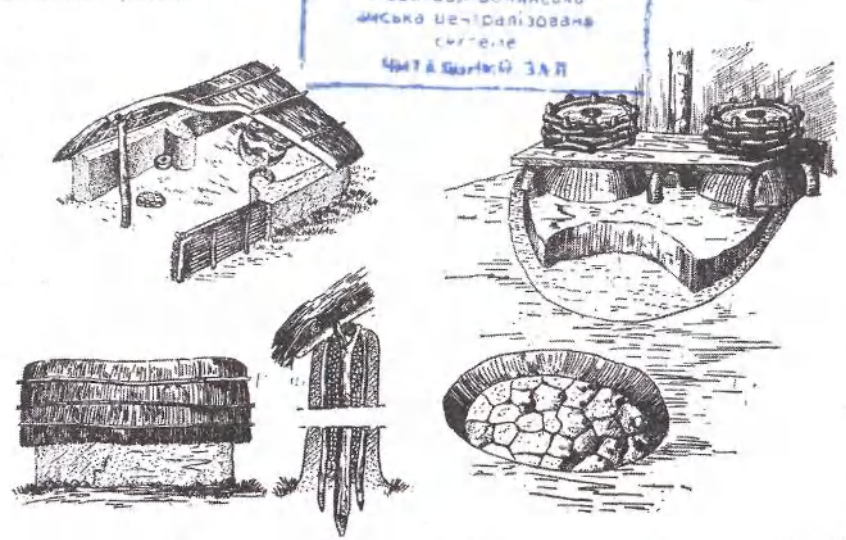
Пряжівське поселення стоїть в урочищі «Попове поле». Його в 1922 р. виявив відомий волинський археолог С. С. Гамченко. Перші розкопки в 1945 р. провели Є. В. Махно і М. Ю. Смішко, у 1954–1957 рр. продовжили І. С. Винокур та Ю. В. Кухаренко.

Поселення площею близько 13 га обіймає південно-східний схил надзаплавної тераси лівого берега р. Коднянки (ліва притока Гуйви).

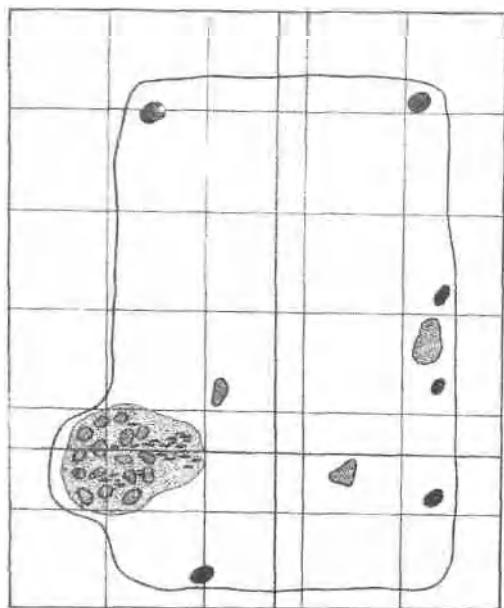
У 1945 р. Є. В. Махно під час розвідувальних робіт на цьому поселенні розкрила ділянку більше ніж 100 кв. м і виявила рештки наземних споруд. На поселенні дослідниця знайшла кераміку, фрагменти залізної сокири, уламок *струга* та втулку від залізного наральника.

У середині 50-х років XX ст. І. С. Винокур розкопав ділянку площею 350 кв. м і зафіксував наявність як наземних, так і напівземлянкових будівель. Житла в плані – прямокутної форми, площею від 7 до 30 кв. м. У житлах виявлено залишки глинобитних печей. Поруч з житлом № 1 виявлено господарську яму овальної форми, під час розкопок якої знайдено фрагменти глиняного посуду і кістки тварин.

Під час розкопок на території поселення виявлено уламки ліпного і кружального посуду, пряслиця, глиняні грузила для ткацького верстата, точильні

Залишки млинової споруди з поселення черняхівської культури в с. Іванківці Любарського району (за І. С. Винокуром)

План житла черняхівської культури з поселення
Пряжів-1 Житомирського району
(за І. С. Винокуром)

У 1994–1995 рр. Т. Л. Бітковською та О. В. Бітковським в околицях с. Паволочі виявлено 15 поселень цієї культури, розташованих щільними «гніздами» вздовж лівого берега р. Роставниці. Артефакти представлені переважно уламками глиняного посуду, серед яких виділяються горщики, миски, вази тощо.

Поселення біля с. Жовтневого в 1983 р. виявив М. П. Кучера, у 1990 р. це місце обстежував М. Є. Левада, у 1991 р. – О. О. Тарабукін і О. В. Гребенюк. Воно обіймає схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Унави. Складається з двох частин: західної та східної, які розділені невеликим, з крутими схилами, ярмом. Поселення витягнуте вздовж берега річки на 2 км завширшки 70–150 м. На поверхні дослідниками зібрано уламки як ліпного, так і кружального посуду, пряслице і фрагменти античного посуду. За характером зібраного матеріалу археолог М. Є. Левада визначив вік даного поселення в межах кінця IV – початку V ст. н. е. Дослідник вважає, що наявність ліпного посуду вельбарського типу слід пов'язувати з процесом міграції германських (готських) племен з Південної Прибалтики до Середнього Подніпров'я.

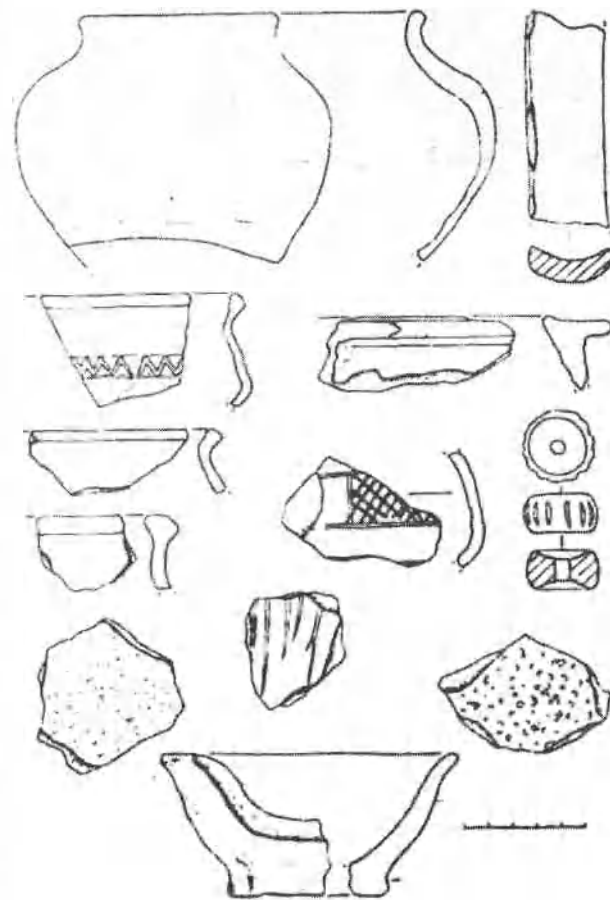
бруски, фрагмент кістяного гребінця і знаряддя для письма (стиль), бронзову пружину від арбалетної фібули, фрагмент залізного шила, роги оленя зі слідами обробки, а також уламок стінки амфори III–IV ст. н. е., яка походить з Північного Причорномор'я.

Виявлені на поселенні Пряжів-1 артефакти засвідчують генетичний зв'язок місцевого населення, що належало до черняхівської культури зі своїми попередниками – носіями зарубинецької та східнопошеворської культур.

Поселення черняхівської культури виявлені також біля сіл Паволочі і Жовтневе Попільнянського району.

Підсумовуючи, зазначимо, що основою господарства племен черняхівської культури було орне рільництво. Про це свідчить топографія численних селищ, пов'язаних з родючими землями і зручними для вирощування хлібних злаків та інших культур земельними ділянками. Саме з південними та південно-східними схилами надзаплавних терас пов'язана переважна більшість поселень черняхівської культури в басейнах Роставиці, Гуйви та Гнилоп'яті.

Житла будувалися вздовж схилу річки в один або декілька рядів. В них нараховувалося по декілька десятків будівель. Про осілий хліборобський побут племен черняхівської культури свідчать знайдені під час розкопок знаряддя праці: залізні наральники, серп тощо. Хліборобське спрямування господарства давнього слов'янського населення нашого краю підтверджується й численними знахідками круглих камінних жорен, які використовувалися в господарстві населення черняхівської культури для перемелювання зерна на борошно. Добре було розвинуте скотарство, про що свідчать знахідки кісток свійських тварин, зокрема великої й дрібної рогатої худоби, свиней.

Артефакти черняхівської культури з поселення поблизу с. Жовтневе Попільнянського району (за М. Є. Левадою)

*Римські монети з поселення
Пряжів-І Житомирського
району (за С. С. Гамченком)*

У племен черняхівської культури серед ремесел значне місце посідало виробництво заліза, залишки якого виявлено під час розкопок у вигляді скупчень або окремих уламків залізних *шлаків* та шматків *кричного* заліза. Важливе місце в житті племен краю посідало гончарне виробництво, ювелірна справа, а також промисли, пов'язані з обробкою дерева, каменю, кістки, виготовленням пряжі і ткацтвом.

Про високий рівень товарних відносин та соціально-економічного розвитку черняхівських племен опосередковано свідчать також знахідки римських монет. На Житомирщині відомі як поодинокі знахідки, так і у вигляді скарбів, географія поширення яких збігається з поселеннями черняхівської культури. Римські монети виявлено в околицях міст Бердичів, Новоград-Волинський, сін Райки, Слободище Бердичівського району, поблизу Пряжева – Житомирського, Черниця, Анастасівка і Городище – Новоград-Волинського, Голубівка, Плоска, Ягнятин – Ружинського, Дацьки та Іваноїль – Чуднівського районів.

У 70-і роки ХХ ст. в околицях с. Верхівні Ружинського району було знайдено рідкісний пам'ятний медальйон Констанція ІІ, який викарбовано на честь перемоги римлян над сарматами у 358 р. н. е. Наявність його на Житомирщині свідчить про тісні зв'язки східнослов'янських земель у ІV ст. н. е. з племенами, що проживали на околицях Римської імперії.

Про широкі торговельно-економічні та культурні зв'язки давніх східних слов'ян з римськими провінціями на Дунаї та в Північному Причорномор'ї свідчать також виявлені під час розкопок імпортовані вироби (скляні кубки, амфори, окремі фрагменти керамічного посуду тощо), що походять із вказаних територій. Наявність на Житомир-

*Римський медальйон
із с. Верхівня Ружинського району*

*Уявний вигляд
капища
черняхівської
культури поблизу
с. Ягнятин
Ружинського
району
(за Ю. М. Малесвим)*

щині скарбів римських монет засвідчує про розшарування східнослов'янського суспільства за майновим станом, появу племінної знаті.

Для характеристики релігійних вірувань та обрядів черняхівських племен цінні дані дають дослідження святилищ і могильників.

У 1972 р. поблизу с. Ягнятина Ружинського району, в урочищі «Замчисько» Ю. М. Малесв зафіксував залишки язичницького капища. Воно містилося на східному схилі високого плато правого берега р. Роставиці. На місці капища виявлено п'ять кам'яних скульптур. На думку дослідника, одна з них стояла в центрі святилища, інші чотири – навколо нього.

Археологічні дослідження на Житомирщині дозволили встановити, що для поховального обряду племен черняхівської культури був властивий *біритуалізм*, тобто співіснування поховань, здійснених за обрядом трупоспалення і трупопокладання. На черняхівських могильниках трапляються і *кенотафи*. Це символічно поставлені в яму посудини з жертвною їжею та окремими побутовими речами, очевидно, на честь людини, яка загинула або померла на чужині.

На території Житомирської області могильники черняхівської культури зафіксовані переважно на території Бердичівського і Ружинського районів. Оскільки на поверхні землі вони не мають зовнішніх ознак, то їх, як правило, виявляють випадково під час будівельних або господарських робіт.

Так, у 1956 р. І. С. Винокур у с. Бистрику Ружинського району обстежив залишки ґрунтового могильника, який містився у глинищі при впадінні безіменного струмка (притока р. Роставиці) в озеро. Під час обвалу на глибині 1,8 м було випадково виявлено дитячий кістяк, поруч з яким стояв глиняний посуд.

Глиняний посуд з могильника черняхівської культури поблизу с. Голубівки Ружинського району (за В. О. Місяцем)

У 1954 році в с. Голубівці Ружинського району, на плато високого правого берега струмка (притока р. Роставиці), під час добування глини було виявлено глиняний посуд і людські кістки. Місце знахідки обстежив директор Житомирського краєзнавчого музею В. О. Місяць, а в 1955 р. — київський археолог В. К. Гончаров. Залишки поховань перебували на відстані 10 м одне від одного, в ямах глибиною 0,9–1 м від денної поверхні. На ділянці було зафіксовано декілька напівзруйнованих поховань, знайдено глиняну миску та горщик.

Біля с. Ягнятина Ружинського району, в урвищі високого берега р. Роставиці, в 1946 р. В. К. Гончаров в лесовому ґрунті на метровій глибині виявив залишки глиняної урни черняхівської культури.

Окремі знахідки, які походять із могильників черняхівської культури, виявлені також на території Бердичівського району. Відомо, що в 1936 р. до Бердичівського краєзнавчого музею було передано кера-

Миска черняхівської культури із с. Катеринівки Житомирського району

мічний гончарний посуд, виявлений разом з перепаленими людськими кістками у с. Семенівці.

Високий соціально-економічний та культурний розвиток, особливо в південних регіонах України, було загальмовано через навалу войовничих кочовиків-гунів наприкінці IV — на початку V ст. н. е. Кількасотлітні досягнення східнослов'янських племен спіткав цілковитий занепад. На інших територіях, які не зазнали спустошень, тривав розвиток племен черняхівської культури. Саме на цей період, як вважає більшість вчених, припадає трансформація черняхівської культури Лісостепу в ранньосередньовічній старожитності, які представлені пам'ятками празько-корчацької культури.

1. Що ви знаєте про автохтонну теорію походження слов'ян?
2. Складіть періодизацію поширення ранньослов'янських племен на території вашого району.
3. Охарактеризуйте особливості матеріальної і духовної культури зарубинецьких племен.
4. Підготуйте розповідь про матеріальну і духовну культуру черняхівських племен.
5. Хто з видатних археологів досліджував пам'ятки зарубинецької і черняхівської культури на теренах Житомирщини?
6. Які артефакти свідчать про високий рівень соціально-економічного розвитку племен черняхівської культури?
7. Чому племена зарубинецької і черняхівської культури називаються праслов'янськими?
8. Чому основні поселення племен зарубинецької і черняхівської культури містилися переважно у лісостеповій зоні?

II. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

У середині I тис. н. е. східнослов'янські племена виступають на історичну арену як сформована і досить могутня суспільно-політична сила.

Візантійські автори VI–VII ст. н. е. Прокопій Кесарійський, Менандр Прогіктор, Феофілакт Сімокатта, Псевдо-Маврикій, а також давньогерманський історик Йордан у своїх працях називали слов'ян венелами, антами та склав'янами.

За свідченням Прокопія Кесарійського, анти населяли територію від Дніпра до Дністра, а склав'яни — від Дністра й далі на північний захід. Порубіжною зоною між антами і склав'янами була територія Подністров'я. Південно-західними сусідами антив були гето-фракійські племена Дністро-Дунайського межиріччя. На півдні їх землі межували зі степовим кочовим населенням, на північному заході — з балтійськими племенами.

§ 1. ПРАЗЬКО-КОРЧАЦЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

Пам'ятки цієї ранньосередньовічної культури вперше було відкрито на території Східної Волині видатним українським археологом С. С. Гамченком наприкінці XIX — на початку XX ст. Зокрема, в околицях с. Корчака Житомирського району дослідник виявив і розкопав поселення та могильники, які пізніше отримали назву пам'яток корчацького типу.

Подібні пам'ятки напередодні Другої світової війни були виявлені на території Праги. Чеський археолог І. Борковський у 1940 р. виділив у межах Середньої Європи пам'ятки середини — третьої чверті I тис. н. е. в окрему культурно-хронологічну групу, яку назвав за місцем першого знаходження, празькою культурою.

Враховуючи великий ареал поширення подібних ранньосередньовічних пам'яток від Верхнього Подніпров'я і Прип'яті до Ельби і Дунаю цю культуру на території України називають празько-корчацькою.

І. П. Русанова

краю зробила московський археолог, доктор історичних наук І. П. Русанова. У басейні середньої течії Тетерева в околицях села Корчака дослідниця зафіксувала 14 неукріплених поселень. Найбільш повно досліджені поселення Корчак-I, -VII та -IX. Перше з них обіймало піщане підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Тетерева, з півдня прилягало до берега, а із заходу обмежувалося неглибоким ярмом. Поселення обіймало площу близько 0,5 га. Експедиція І. П. Русанової розкрила ділянку площею 4,5 тис. кв. м і відкрила групу із 12 жител, які простягалися вздовж яру на віддалі 10–15 м одне від одного.

Житла, як правило, були орієнтовані за сторонами світу, мали прямокутну форму, обіймали площу 8–16 кв. м, заглибившись на метр у землю. Долівка — переважно земляна, стіни — з дерев'яної обшивки, а покрівля спиралася на стовпи і була двосхилою. У деяких житлах збереглися

План поселення VI–VII ст. н. е. Корчак-I (за І. П. Русановою)

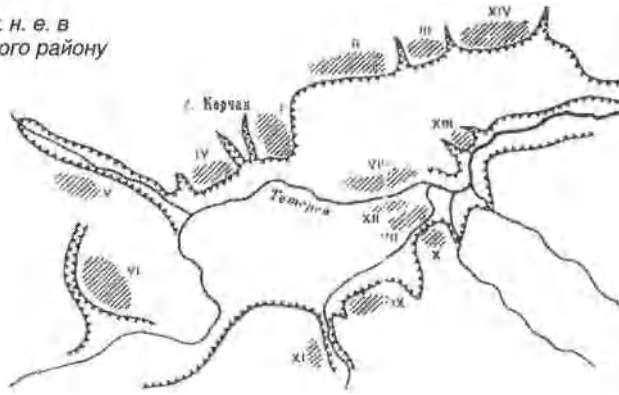
Крім С. С. Гамченка, пам'ятки корчацького типу в різні роки на території Житомирщини досліджували І. Ф. Левицький, В. К. Гончаров, І. К. Фролов, І. П. Русанова, Ю. В. Кухаренко та інші відомі вчені. Ці пам'ятки поширені в межах верхньої та середньої течії річок Тетерева, Гнилоп'яті, Случі, Ужа та Уборті. Розкопки проводилися на території Бердичівського, Житомирського, Народицького, Новоград-Волинського та Романівського районів.

За даними А. П. Томашевського на території Житомирської області поселення корчацького типу відомі більше ніж у 60 пунктах.

Значний внесок в дослідження празько-корчацької культури на території нашого

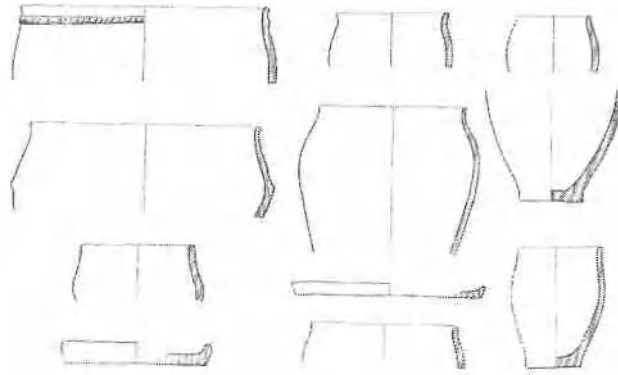
Група поселень V–VII ст. н. е. в с. Корчаку Житомирського району (за І. П. Русановою)

східчасті входи. У північно-східному куті, як правило, знаходились печі-кам'янки прямокутної або підковоподібної форми, складені з валунів без розчину. І. П. Русанова під час розкопок виявила уламки ліпних глиняних горщиків, сковорідок, прясел і «хлібців». Останні, на думку вчених, були своєрідними обрядовими моделями печеного хліба, які виготовлялися з глини завширшки 8–12 см. У глині «хлібців» часто трапляються відбитки рослинних домішок і навіть окремих зерен злакових культур. Цікаво, що подібні «хлібці» зустрічаються й на поселеннях черняхівської культури (Слободище, Пряжів, Маркуші, Радянське, Житинці та ін.), що свідчить про наступність цих культур. Етнографічні матеріали кінця XIX – початку XX ст. з Росії, Білорусії та

України вказують на обрядове значення глиняних «хлібців» у східних слов'ян, які стали сладкоємцями давніх хліборобських традицій своїх попередників.

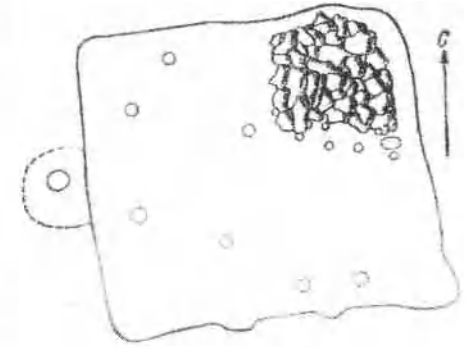
На поселенні Корчак–VII І. П. Русанова виявила 16 жител, господарські ями, залишки на-

Ліпний посуд з поселення Корчак-I Житомирського району

земних споруд і дві виробничі споруди для обробки залізної руди. Житла зорієнтовані за сторонами світу, у плані мали квадратну або прямокутну форму, їх площа коливалася від 9 до 16 кв.м. Долівка, як і в попередньому поселенні, була земляною, заглиблювалася в ґрунт на 0,2–0,7 м. Печі-кам'янки прямокутної або підковоподібної форми складалися з гранітних валунів і обіймали північно-східний кут житла.

У північній частині поселення містилися наземні споруди стовпвої конструкції, у внутрішній частині – знаходилися господарські ями. Неподалік розташовувався виробничий об'єкт, до складу якого входили дві печі для попереднього обпалу залізної руди. У плані вони були прямокутної форми й заглиблювалися в материк на 0,8 м та заповнювалися болотною рудою.

План житла праяцько-корчацької культури з поселення Корчак-I

Залишки житла на поселенні Корчак-VII

цього типу розташовані поблизу селищ, а іноді й на їх територіях. Глибина ям, куди ставилися урни, дорівнювала 0,20–0,60 м, – їх діаметр 0,20–0,80 м. Кремація, як правило, відбувалася поза місцем поховання. Перепалені кістки ретельно очищали від залишків вогнища і вкладали у глиняні урни або просто складали на землю, вкриваючи їх перевернутими догори дном горщиками.

Відомі також окремі поховання на території поселень. Зокрема, на поселені Корчак–ІХ, між житлами, І. П. Русанова виявила рештки трупосталення. Урну стояла в неглибокій ямці й наполовину була заповнена кістками.

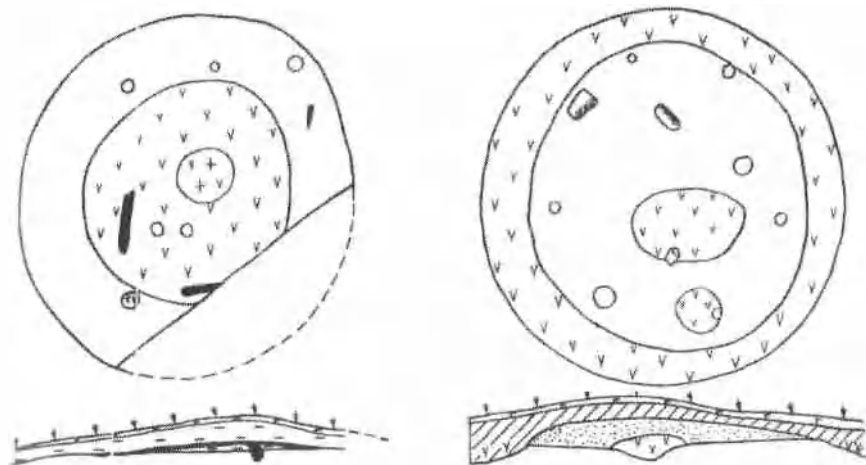
Глиняні поховальні урни іноді накривали кам'яною плиткою (Барашівка) або перевернутою догори глиняною сковорідкою (Суємці) і ставилися в неглибокі ямки таким чином, що верхня частина урни залишалася майже на поверхні. Тому поховання цього типу майже не збереглися. Поховальні ями у плані мали пласку коритоподібну форму, розмірами від 0,4 до 0,8 м і глибиною 0,15–0,2 м. Ями засипалися піском із залишками поховального вогнища: дрібного вугілля, золи й попелу. Можливо, ґрунтові поховання мали на поверхні землі певні позначки. Наприклад, поховальні ями в Тетерівці огороджувалися невеличкими стовпчиками.

Окремі урни з перепаленими кістками, поставлені в неглибокі ямки, виявив С. С. Гамченко в урочищі «Вили», поблизу сіл Барашівка і Шумськ Житомирського району.

У 1927 р. І. Ф. Левинський поблизу с. Суємців Барашівського району виявив залишки ґрунтового могильника. В одному з поховань в материковій ямі діаметром 1,5 м він знайшов глиняну урну з перепаленими кістками, яка була прикрита глиняною сковорідкою. Навколо урни було знайдено 12 глиняних «хлібців».

У 1961 році на піщаному пагорбі поблизу с. Тетерівки Житомирського району І. П. Русанова виявила залишки п'яти зруйнованих поховань. Вони склалися зі скупчень перепалених кісток, вугілля й уламків ліпного посуду, що були закопані в ямках глибиною 0,3–0,4 м діаметром 0,45–0,85 м. Подібні до цих поховання у 1984 р. виявив О. О. Тарабукін на лівому березі р. Гнилоп'яти поблизу урочища «Гаркушине озеро».

Наступним типом поховань є урнові або безурнові кремації, що містилися під курганными насипами. Курганні могильники були розташовані ізольовано на високих берегах річок і на певній відстані від поселень. Ранні групи нараховують від 12 до 50 курганів. Насипи, як правило, низькі, заввишки 0,4–1 м, діаметром 5–10 м, оточені неглибокими рівчачками. Кургани в межах могильника розміщувалися безсистемно, примикаючи одне до одного. Залишки кремації виявлено на трьох різних рівнях: в насипу, на рівні

Плани курганів прязько-корчацької культури поблизу смт Мирополя Романівського району

давнього горизонту та ямках в селах Корчак, Заможне Житомирського району, біля селища Миропіль Романівського району, села Селець Народицького району та в інших місцях області.

Курганний могильник в с. Корчаку Житомирського району містився в західній частині села (нині забудована), на піщаному підвищенні лівого берега р. Тетерева, і складався з 27 насипів. У 1921 р. С. С. Гамченко розкопав вісім насипів. Кургани мали висоту до 0,6 м, діаметр 3–20 м і були оточені рівчачками. Під час розкопок виявлено залишки безурнових та урнових поховань в насипах або на рівні давнього горизонту. Тільки в одному кургані було виявлено два горщики, один з яких був заповнений перепаленими кістками, а інший був без кісток і стояв перевернутим догори дном.

В басейні р. Случі прязько-корчацькі могильники виявлено археологами на ділянці між селищем Мирополем та селом Вільхою (кол. Улья) нинішнього Романівського району, де відомо п'ять груп курганів. Поховання цієї культури виявлено в урочищах «Токовисько» та «По дорозі із Фастівського млина на шлях». У 1954 р. курганну групу в урочищі «Токовисько» дослідив Ю. В. Кухаренко. Могильник стояв на підвищенні правого берега р. Случі. У кургані № 6 під піщаним насипом на рівні давнього горизонту виявлено округлої форми яму діаметром близько 1 м і глибиною 0,6 м. Вона була заповнена попелом, дрібним деревним вугіллям, серед яких виявлено уламки перепалених людських кісток, фрагменти ліпного посуду корчаць-

кого типу і глиняна біконічної форми пряслиця. Поруч з ямою, зі східного боку, знайдено уламки глиняного горщика. Дрібні уламки посуду зустрічались також у насипі кургану.

В іншій курганній групі, розташованій в урочищі «По дорозі із Фастівсько-го млина на шлях», в 1969 році І. П. Русанова розкопала 4 кургани й зафіксувала безурнове трупоспалення. Курганний могильник, розташований на поло-гому схилі правого берега р. Случі, мав невеликі насипи висотою 0,30–0,40 м, діаметром до 4 м. Кургани оточувалися ровиками, заповненими вуглистою землею. Можливо, в них розпаловалися помпнальні вогнища. Скласти уявлення про цей тип поховання дозволяють матеріали розкопок кургану № 1. Під час розкопок у центральній частині насипу, який складався з глини із вкрапленням вуглинок, на глибині 0,2 м виявлено залишки ритуального вогнища в плані округлої форми діаметром близько 2 м, потужністю 0,1 м, в якому знайдено дрібні вуглинки та окремі перепалені кістки. Вогнище частково перекривало невелику ямку, вириту в материк і заповнену вугіллям і перепаленими кістками. Навколо поховання простежуються ямки від вертикально поставлених дерев'яних стовпчиків, очевидно, огорожі. В плані прямокутної форми розміром 2,4 x 2,4 м. Серед перепалених кісток знайдено фрагменти ліпного посуду. Аналогічний обряд поховань зафіксований у курганах біля сіл Заможне Житомирського району та Селець Народицького району.

В басейні р. Ужа курганні могильники прязько-корчацької культури були обстежені І. Ф. Левицьким у 1925 році поблизу сіл Селець, Гутки і Лозниця Народицького району. Могильник у с. Сельці містився на правому березі р. Жерева. Група обіймала північний схил піщаного підвищення площею 0,66 га. Поховання корчацького типу виявлено в кургані № 1. Насип напівсферичної форми, висотою 0,35 м, діаметром близько 5 м. Під насипом на рівні давнього горизонту виявлено велике вогнище. Приблизно в його центрі було округлої форми заглиблення, стінки якого були обмазані глиною. У заповненні ями знайдено перепалені людські кістки і два крем'яні відщепи. Згори яма була прикрита невеличкими плитками з пісковика. Приблизно за 1 м на північний захід від ями, на невеличкому підвищенні з глини заввишки 0,20 м лежали уламки двох ліпних горщиків і два крем'яні відщепи.

Зазначимо, що безкурганні поховання належать до найбільш ранніх і, на думку вчених, відносяться до кінця IV – початку V ст. н. е.

Прязько-корчацькі старожитності Житомирщини V–VII ст. н. е. є складовою частиною великого масиву аналогічних археологічних пам'яток Південно-Східної та Центральної Європи. Завдяки дослідженням останніх років в'ясовано, що вони обіймають значні території і мають велике поширення у Верхньому та Середньому Подніпр'ї, Подністров'ї, Західному Побужжі,

Польщі, Чехії і Словаччині, між річками Одером і Ельбою та в Нижньому Подунав'ї. Це свідчить про присутність у V–VII ст. н. е. на всіх цих землях ранньосередньовічних слов'янських племен.

На основі прязько-корчацьких старожитностей на теренах нашого краю у VII–VIII ст. н. е. формується Лука-Райковецька археологічна культура.

§ 2. ЛУКА-РАЙКОВЕЦЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

Свою назву Лука-Райковецька археологічна культура отримала від с. Райків Бердичівського району, де в урочищі «Лука» вперше пам'ятку цього типу було відкрито і досліджено В. К. Гончаровим у 1946–48 рр.

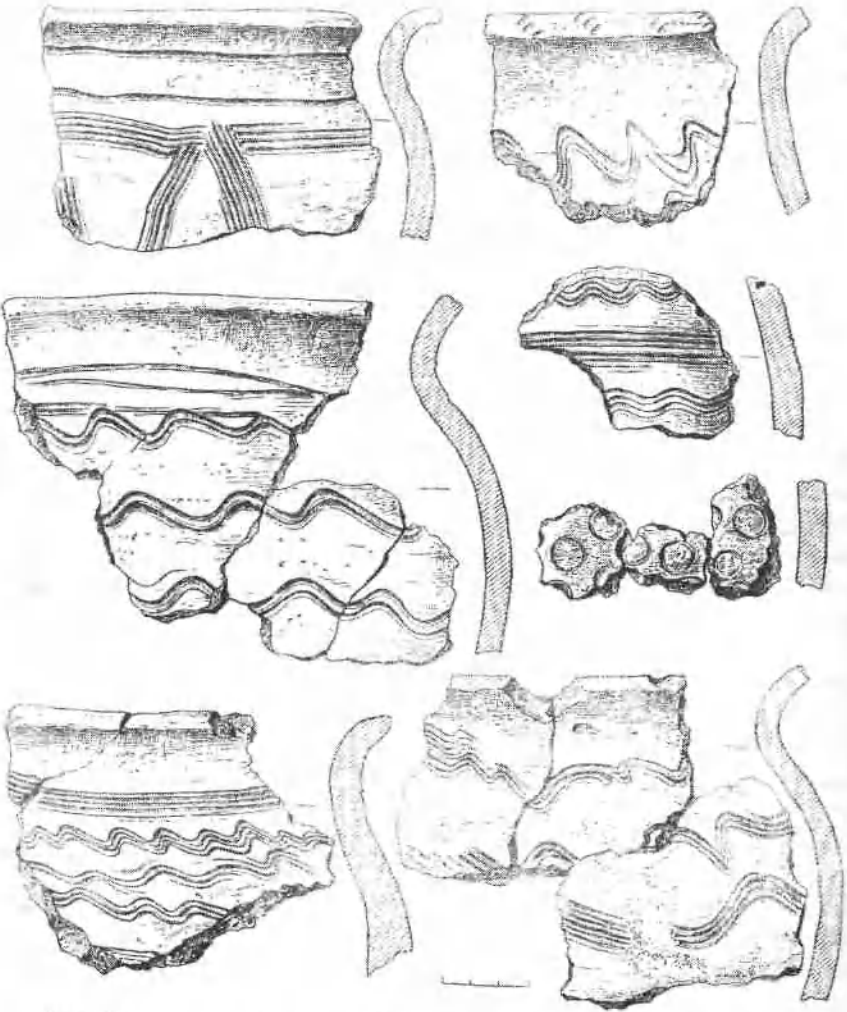
Поселення в урочищі «Лука» обіймало піщане підвищення правого берега р. Гнилоп'ять. Висота підвищення над рівнем води становить 4,5 м. З одного боку підвищення обмежується річкою, з інших – лучною низовиною, яка підтоплювалася під час наводків. Поселення витягнуте вздовж схилу підвищення на 250 м, завширшки 80–120 м.

Під час розкопок В. К. Гончаров виявив шість жител-землянок. Котлован був у плані прямокутної форми площею 9–14 кв. м і заглиблений до одного метра в материковий пісок. Долівка земляна. Напроти входу стояла піч-кам'янка, яка складалася з безформених брил каменю на глиняному розчині. Щілини між камінням заповнені уламками грубого товстостінного глиняного посуду. Розміри печей в середньому складали 1,20 x 1,30 м заввишки 0,65–0,70 м. В одному з жител, знищеному пожежою, дослідникові вдалося виявити залишки дерев'яних стінок, які кріпилися за допомогою стовпів, закопаних у ґрунт. Було знайдено уламки ліпного і кружалного посуду, у тому числі горщиків і сковорідок, край вінець яких прикрашений пальцевими вдавленнями або насічками. Посуд, виготовлений на ручному гончарному колі, прикрашався хвилястим і лінійним орнаментом. Знайдені також глиняні пряслиця біконічної форми, залізні ножі, рибальський гачок, кам'яні зернотерки і кістки домашніх тварин. В. К. Гончаров припускає, що мешканці поселення займалися вирубним рільництвом (без застосування орних знарядь) і приселищним скотарством.

За підрахунками А. П. Томашевського на Житомирщині зафіксовано понад 120 пам'яток Лука-Райковецької культури VIII–IX ст. н. е. Рештки селищ досліджувалися біля сіл Буки, Тетерівка, Шумськ Житомир-

В. К. Гончаров

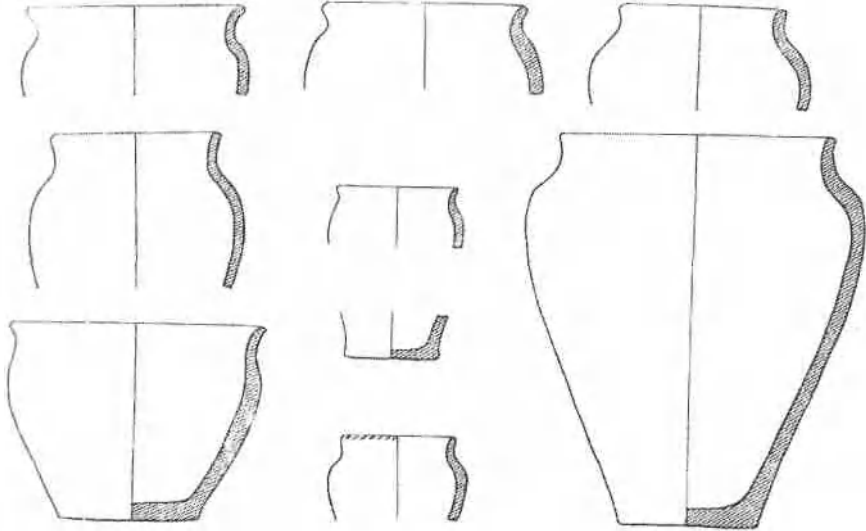
Кераміка з поселення в урочищі Лука біля с. Райків Бердичівського району
(за В. К. Гончаровим)

ського району, Гульськ Новоград-Волинського району, Сущани Олевського району.

Північніше с. Буків Житомирського району, на обох берегах р. Бобрівка (ліва притока р. Тетерева) під час розвідок в 1968 р. І. П. Русанова зафіксува-

Житло VIII–IX ст. н. е. біля с. Буків Житомирського району. Фото І. П. Русанової

Кераміка VIII–IX ст. н. е. з поселення Буки Житомирського району (за І. П. Русановою)

ла залишки двох поселень Лука-Райковецької культури. Зокрема, виявила, що поселення Буки-І обіймає пологий схил піщаного підвищення лівого невисокого (до 3 м) берега р. Бобрівки. З півдня воно примикає до заболоченого струмка, що впадає у річку, а із заходу обмежене неглибокою лощиною. Розміри поселення 250×50–70 м (1,75 га). Культурний шар майже розораний. Під час досліджень І. П. Русанова також виявила залишки господарської ями і житлю. Воно мало правильну прямокутну у плані форму, розмірами 3,40×3,60 м. Долівка була заглиблена у материк на 0,10–0,40 м. Пічка-кам'янка розмірами 1,60×1,60 м стояла у східному куті приміщення. Вхід до житла розміщався напроти печі у вигляді східців. Стінки житла мали зрубну конструкцію, а долівка була покрита дерев'яними плахами. Збереглися обгорілі колоди зруба, рештки зруйнованого перекриття, а також частина дерев'яної долівки. На поселенні знайдені уламки грубого ліпного та кружального посуду, залізний ніж, біконічні глиняні пряслиця та уламок бронзового пластинчастого браслета з розширеним кінцем.

У VIII–IX ст., крім невеличких за площею селищ, існували і значні за розмірами населені пункти. В їх числі – поселення в гирлі р. Гнилоп'яті (права притока р. Тетерева) поблизу сучасного с. Тетерівки Житомирського району. Поселення обіймало лівий корінний берег річки на висоті 7–10 м над рівнем води. На відміну від інших, воно розкинулося на ділянці берега завдовжки до 1,5 км і завширшки 40–60 м і було поділене ярами та лощинами на окремі частини. Культурний шар має товщину 0,4–0,5 м. На поселенні І. П. Русанова та І. К. Фролов дослідили площу близько трьох тисяч квадратних метрів. Тут виявлено тринадцять жител-напівземлянок та господарської споруди. Під час розкопок знайдено уламки ліпного і кружального посуду VIII–IX ст., глиняні пряслиці, хлібці, залізні ножі, шило, двошпичний наконечник стріли, точильні бруски, керамічну лячку, сопла та кам'яні літєйші формочки, які використовувалися в ювелірному виробництві.

У 1968 р. І. П. Русанова частково дослідила поселення поблизу с. Гульська Новоград-Волинського району. Воно обіймає край корінного берега р. Случ та обмежено з півночі та сходу невеликими струмками. Дослідниця виявила чотири житла прямокутної у плані форми, розмірами від 7 до 25 кв. м. Долівка – земляна, глибиною від 0,2 до 1 м. Піч-кам'янка обіймала східний кут житла. Під час розкопок знайдено уламки ліпного посуду, глиняні пряслиця і залізні пожі, датовані кінцем VII–IX ст. н. е.

Цікаве поселення виявлене й частково досліджене у 1976 та 1978 рр. петербурзьким археологом М. Б. Щукіним біля південної околиці с. Суцан Олевського району. Воно обіймає невеличке підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уборті. Під час розкопок виявлено залишки трьох жител з

Поселення Лука-Райковецької культури в Гульську Новоград-Волинського району. Фото І. П. Русанової

слідами пожежі, господарськими і споруду. Під час розкопок знайдено уламки ліпного посуду, в тому числі горщики, верхній край вінець яких прикрашений пальцевими вдавленнями, частково кружального посуду, залізний ніж і скляні намистини.

Як і за часів празько-корчацької культури, слов'янські селища будувалися гніздами. Такі скупчення синхронних поселень Лука-Райковецької культури відомі в середній течії р. Тетерева в околицях сіл Буки, Тетерівка і Шумськ (не існує). Серед них особливий інтерес викликає досліджений І. П. Русановою у 1964–1965 рр. комплекс пам'яток VIII–IX ст. у гирлі р. Гнилоп'яті. Під час розкопок було виявлено садибу, святилище, могильник і ритуальне вогнище.

Садиба розташована на північній ділянці невисокого піщаного підвищення пер-

шої надзаплавної тераси правого берега р. Гнилоп'яті. Розкопками охоплено площу більше ніж 2800 кв. м. Садиба складалася з житла, великої господарської споруди, гончарної майстерні та чотирнадцяти невеличких приміщень господарського призначення.

Житло являло собою наземну будівлю зрубної конструкції у плані квадратної форми, розміром 3,60×3,60 м. Збереглися нижні вінця зрубу. Стінки орієнтовані майже за сторонами світу. У східній частині зруба виявлено залишки печі-кам'янки. В кутках житла й на долівці спостерігалися ями від стовпчиків. Біля південної стіни лежали розвали шести керамічних посудин, з яких два виготовлені на гончарному колі, а чотири – виготовлені вручну, тобто ліпні.

У центральній частині, а також в південному і східному виступах споруди святилища виявлені залишки вогнищ. У північному виступі знаходилися великі прямокутні камені-жертвовники. Під час розкопок у приміщенні споруди виявлено кістки бика, птиці, крем'яний наконечник стріли, залізні ножі, прясла й уламки глиняного посуду. І. П. Русанова вважала, що споруда не мала перекриття. Просто неба, навколо дерев'яних стовпів, оформлених вгорі у вигляді язичницьких ідолів, палав вогонь, який здавна визнавався слов'янами як очищувальна сила. Тут відбувалися моління та ритуали жертвоприношення тварин. Б. О. Рибаків пов'язав цю ритуальну споруду з антропоморфним зображенням жінки-«велетня», на честь якої приносили в жертву тварин і птахів. Їхні кістки було виявлено під час досліджень.

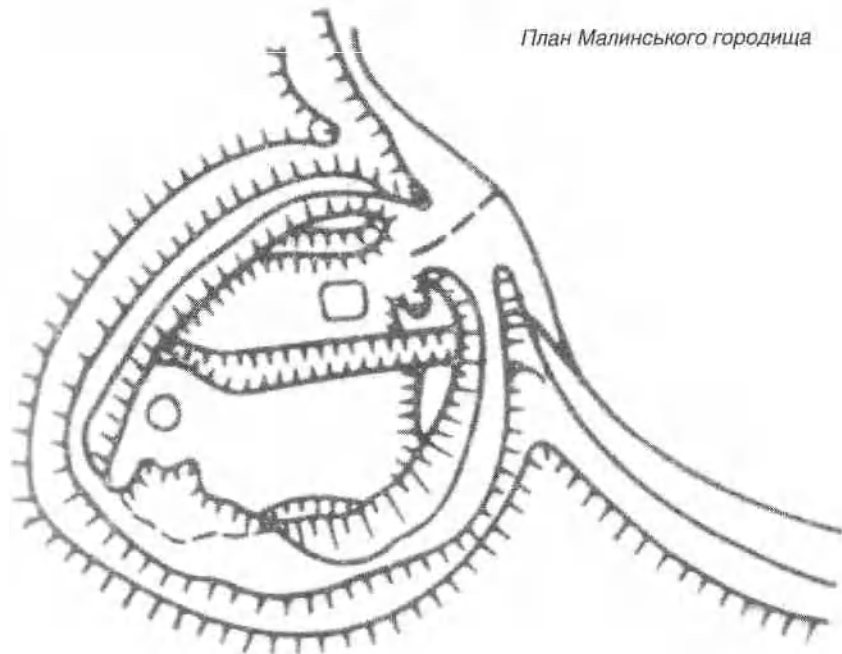
З півночі до святилища прилягав безкурганний могильник. На площі 8×4 м було виявлено двадцять невеликих ямок діаметром 0,30–0,40 м і глибиною близько 0,10 м. В одинадцяти з них знайдено уламки грубого ліпного посуду і дрібні перепалені людські кістки.

На відстані 22 м на південний схід від святилища, на краю невисокого підвищення берега, виявлено ритуальне вогнище. В центральній частині вогнища діаметром 7,8 м в материковому ґрунті виявлено сліди кільцевої канавки шириною 1,2–2 м і глибиною до 0,30 м, заповненого перепаленою вуглостою землею та камінням. Нижче вугільного шару материковий пісок виявився надто перепаленим, що свідчить про довготривале використання вогнища. Під час розкопок в заповненні знайдено уламки глиняного посуду, залізний ніж і глиняне пряслице. Можливо, на цьому місці відбувалася кремация небіжчиків.

Садиба, святилище, могильник і вогнище склали єдиний комплекс, який функціонував протягом VIII–IX ст., і, на думку вчених, був релігійним, господарсько-адміністративним центром невеличкої околиці або одного з древлянських племен, яке мешкало в районі середньої течії р. Тетерева. За іншою версією, садиба в Шумську могла належати старійшині, який одночасно здійснював функції жерця. На протилежному боці Гнилоп'яті розміщувалися поселення, які обіймали вигин річки і дугою оточували святилище і садибу старійшини.

У процесі подальшого розвитку суспільно-політичних та економічних відносин у східнослов'янському суспільстві закономірним стала поява у VIII ст. нового типу населених пунктів – городищ, які згадуються в літописах під назвою гради. На думку Б. А. Звіздцького, в них мешкали представники правлячої верхівки суспільства. Одним з найбільш давніх за віком є Малинське городище. Дане укріплення розташоване нижче за течією р. Ирші, за 3 км від центральної частини м. Малина. У 1940 р. його обстежив П. М. Тре-

План Малинського городища

тєков, а в 1973 році – М. П. Кучера. Воно обіймає мисоподібний виступ лівого корінного берега р. Ирші. У плані має овальну форму, площею 0,33 га. З усіх боків городище оточене природними перешкодами. Лише вузька перемичка у північно-східній частині з'єднує його з плато корінного берега. Висота майданчика городища над рівнем річки сягає 15–20 м. Оборонний вал захищає городище з напільного північно-східного боку. Його висота в різних місцях становить 1–2 м при ширині основи від 3 до 10 м. У 1987 р. Б. А. Звіздцький під час розвідкових розкопок у південно-західній частині майданчика городища зафіксував культурний шар потужністю 0,20–0,35 м, в якому виявив уламки виключно ліпного посуду Лука-Райковецької культури VIII ст.

Крім поселень, на Житомирщині були поширені безкурганні та курганні могильники. До першої групи слід віднести вище згаданий могильник в околицях згаданого вже с. Шумська Житомирського району. Відомі також окремі поховання у межах поселень. Зокрема, на Тетерівському селищі біля житлової споруди № 6 було зафіксовано подвійне поховання, здійснене за обрядом труноспалення. Два горщики з перепаленими кістками знаходилися в неглибокій

III. ДРЕВЛЯНСЬКА ЗЕМЛЯ

З IX ст., як стверджують історики та археологи, східнослов'янське суспільство вступило у феодальний період своєї історії. Після військового походу новгородського князя Олега на Київ у 882 році, південні і північні землі східних слов'ян були возз'єднані у єдину державу — Русь. Історики та археологи назвали цю державу Київською Руссю, підкреслюючи домінуюче економічне, політичне і культурне значення Києва — «матері міст руських».

У «Повісті минулих літ» — важливому джерелі давньоруського літописання кінця XI — початку XII ст. — оповідається про князівства, які утворилися внаслідок об'єднання східнослов'янських племен. Серед цих князівств особливе місце в історії посідає Древлянська земля.

У вступній частині «Повісті минулих літ» літописець Нестор, відтворюючи широку картину розселення східнослов'янських племінних об'єднань, згадує і про древлян. Він, зокрема, стверджує, що древляни походять від слов'ян, а назву свою отримали від місця, де вони мешкали: «**Тако же и ти слов'яни пришедше и сѣдоша по Дятьпрѣ и нарекошася поляне, а друзии древляне, занѣ сѣдоша в лѣтѣхъ**».

З розкладом родоплемінного ладу й появою класів замість племінних союзів поступово формуються нові територіальні об'єднання, які в літописах названі землями або князівствами. «**И по снх вратни держати почаша род их княжене в поляхъ, а в деревляхъ свое**». Далі літописець констатує, що східнослов'янські племена довгий час жили мирно і підтримували добросусідські відносини: «**...И живеху в мирѣ Поляне, и Древляне, и Северо, и Радимичи, и Вятичи, и Хорвати...**» Однак після того, як пішли з життя брати Кий, Щек і Хорив, цей спокій був порушений, відносини між племенами значно загострилися. Літописець звертає увагу на те, що «**по снхъ же лѣтѣхъ по смерти вратѣѣ сея быша обидимы древляни и инѣми околними**». З цього часу ставлення полян до своїх найближчих сусідів — древлян кардинально змінилися. Літописець, змальовуючи зазначені події, з певним наміром підкреслював особливе місце в державотворчому процесі полянського князівства. Водночас робиться спроба на цьому тлі показати древлян, які начебто стояли на нижчому рівні свого розвитку: «**...А Древляни живяху**

ху звѣрскимъ образомъ, живуще скотьскы: и убиваху другъ друга, ядуще все нечисто, и враченья в нихъ не быша, но умькаху у воды дѣвиць». Проте, як свідчать археологічні дослідження, розповіді літописця про древлян є насправді вкрай тенденційними і не мають нічого спільного з реальною історією. Співставлення історичних фактів незаперечно спростовують це твердження літописця.

Про місцерозташування Древлянської землі літописи подають скупі відомості. Відомо лише те, що жили древляни в лісах і були сусідами полян. Певну ясність внесли повідомлення літопису за 945 та 977 роки, в яких згадується древлянські гради — Іскорость та Вручій. Їх ототожнення із сучасними містами Коростень та Овруч, розташованих у північній частині Житомирської області сьогодні у вчених не викликає жодних заперечень. Враховуючи «підказку» літопису про розміщення древлян у лісах та назви зазначених градів, історики XIX ст. приблизно ідентифікували територію древлянщини в межах тогочасних населених пунктів Волинської губернії, що тяжіли до Іскорості та Овруча.

Деякі покоління дослідників присвятило визначенню розташування та меж Древлянської землі. Серед них В. Б. Антонович, С. С. Гамченко, П. Н. Третьяков, І. П. Русанова, В. В. Седов, М. П. Кучера, Б. А. Звіздецький та інші. При визначенні кордонів древлянського князівства вчені враховували повідомлення давньоруських і пізньосередньовічних писемних джерел, матеріали досліджень курганных могильників, а також укріплень і селищ VIII-X ст. Аналізуючи скупі літописні повідомлення, зіставляючи їх з даними археологічних досліджень, вчені встановили, що Древлянська земля переважно обіймала територію в межах сучасної Житомирської області. За

підррахунками сучасного археолога Б. А. Звіздецького, територія князівства наприкінці I тис. н. е. не перевищувала 28 тис. кв. км. Припускається, що східна межа носелення древлян проходила межиріччям басейнів річок Тетерів та Ірпінь, вздовж лівого берега р. Тетерева аж до його гирла, тобто до Дніпра. Кордоном між древлянами і полянами слугувала широка заплава й заболочена заплава р. Здвижу. Південна межа майже збігалася з природним кордоном між Поліссям та Лісостепом, послідовно пересікаючи зі сходу на захід річки Гуйва, Гнилоп'ять, Тетерів і Случ. Західний кордон, де сусідами древлян були волиняни, проходив межі-

Б. А. Звіздецький

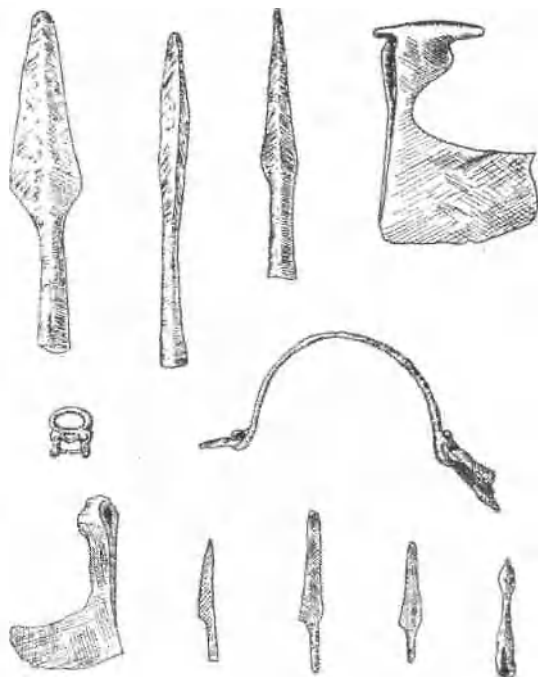
ний і західний схили також стрімкі і впадають до стародавніх природних ярів. Городище має неправильну овальну форму площею більше гектара.

Проведені розкопки показали, що культурний шар цього городища протягом свого існування зазнавав неодноразових перепланувань. Це можна простежити за типологією кераміки. На відміну від городища № 1, яке після пожежі у середині X ст. більше не функціонувало, тут життя з деякими перервами, продовжувалося аж до XVIII ст.

З південно-західного боку до городища прилягало досить значне за розмірами поселення. Розташоване між залізницею Коростень — Київ та подвір'ям школи, поселення обіймало ділянку площею близько 5–6 га і містилося на підвищенні правого берега р. Ужа. Нині значна його частина знищена сучасною забудовою. На площі поселення зібрано уламки різночасового глиняного посуду, у тому числі Лука-Райковецької культури VIII–X ст.

Отже, археологічні дослідження, проведені в Коростені, дозволяють зробити висновок, що найдавніше міське ядро почало формуватися на базі трьох правобережних городищ не пізніше VIII ст. Іскоростень у середині X ст. був міжшлемінним центром Дrevлянської землі, резиденцією «світлого князя» Мала. Однак у 946 р. війська київської княгині Ольги насильно перервали його поступальний розвиток. Укріплення № 1 та № 2 були спалені, життя на них більше не відновлювалося. Центр суспільно-політичного й економічного життя змістився у район третього городища.

Серед дrevлянських укріплень, як зазначалося вище, певне оборонне значення мало Малинське городище. Б. А. Звіздецький констатує, що воно ви-

Матеріали розкопок 1925 року з городища № 1 стародавнього Іскоростеня (за Ф. А. Козубовським)

никло у VIII ст. і належить до найбільш ранніх дrevлянських укріплень. Окремі дослідники вважають, що це городище слід пов'язувати з однією з резиденцій дrevлянського князя Мала.

Найбільш поширеною групою археологічних пам'яток VIII – першої половини X ст. були неукріплені поселення відкритого типу. Виявлені вони практично в усіх регіонах Житомирщини. Поселення, як правило, містилися на берегах річок, струмків, озер та водоймищ. Їх залишки виявлені в різних топографічних умовах, зокрема на надзаплавних терасах, на піщаних дюнах в заплаві річки або серед болотистої низини та мисах. Таке розміщення, вірогідно, тісно пов'язане з характером та специфікою господарства, з функціональним призначенням поселення тощо. Територіальне розміщення поселень було різним. Вони, переважно розташовувалися поодинокі або групами. Окремо виділяються селища, що були супутниками городищ. Наприклад, у Коростені і Малині такі поселення прилягали до городищ або стояли безпосередньо біля них.

У Малині поселення обіймало плато лівого корінного берега р. Ірші і розташовувалося безпосередньо поблизу городища. У 1987 р. Б. А. Звіздецький провів розвідкові розкопки, під час яких виявив залишки житла, ями і вогнища. На думку дослідника житло належало до будівель наземного типу з підклітом, що заглиблювався в материковий ґрунт. Житло розмірами 3,5×4 м, у плані прямокутної форми, нижня частина якого заглиблена на глибину 1,15 м. У північно-західному куті знаходилася піч-кам'янка, навколо якої було виявлено уламки кружального посуду кінця IX – першої половини X ст. Стінки посуду прикрашені суцільними рядами прокреслених горизонтальних ліній. Іноді вони доповнені у верхній частині комбінаціями хвилястих ліній та підгтовими вдавленнями.

Певне уявлення про дrevлянське село дають матеріали археологічних досліджень, проведених у 1990 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Б. А. Звіздецького біля с. Гульська Новоград-Волинського району. Поселення, розташоване біля північно-західної околиці села і з північного боку, примикало до городища, яке пов'язують з літописним містом *Гальськ*. Воно обіймало першу надзаплавну терасу правого берега р. Случі. Загальна площа поселення складає близько 6 га. Розкопками було розкрито центральну частину поселення площею 2400 кв. м. На його території досліджено одинадцять жител, виробничі та господарські споруди, знайдено значну кількість кружального посуду, металеві вироби, шлаки, кістки тварин тощо.

Житлові споруди належали до будівель напівземлянкового типу. У своїй основі вони мали майже квадратну форму, розмірами від 9 до 17 кв. м і заглиб-

лювалися у материковий ґрунт на 1,2–1,3 м. Печі-кам'янки розташовувалися в кутку житла. Певне уявлення про житлові будівлі Гульського поселення дає досліджена напівземлянка № 9. Котлован будівлі в плані квадратної форми розмірами 3,4–3 м, зорієнтований кутами за сторонами світу і заглиблений у материк на глибину 1,2 м. У котловані вздовж стінок встановлювалися стовпи діаметром 10–15 см, впритул до яких укладались соснові дошки. Простір між стовпами і стінкою заповнювався глиною. У центрі житла містилась яма розмірами 0,40×0,45 м та глибиною 0,40 м. Основою конструкції був центральний стовп, який підтримував двосхилу покрівлю. У південному куті стояла піч-кам'янка. Вихід був у південно-західній частині житла.

Житловий будинок IX–X ст. на поселенні Гульськ Новоград-Волинського району

На території Гульського поселення було виявлено будівлю для випічки хліба і сушіння зерна, а також теплотехнічну споруду з піччю-кам'янкою, яка використовувалася як виробнича майстерня. У ній із болотної руди примітивним способом добували кричне залізо.

Аналіз зібраних на території поселення археологічних артефактів свідчать, що заняттями мешканців були землеробство, тваринництво, рибальство та мисливство. При цьому сільське господарство посідало найперше місце в житті, а інші напрями діяльності були допоміжними.

За кількістю житлових споруд археологам вдалося встановити приблизну чисельність населення, що проживало в центральній частині поселення. За підрахунками вчених, кількість членів сім'ї складала в середньому шестеро осіб. Отже, число жителів центральної частини Гульського коливалось у межах 60–70 осіб.

На Житомирщині виявлено також спеціалізовані селища, виникнення яких пов'язують з розвитком ремесел. Зокрема, навколо літописного міста Вручого виникла група промислових селищ, пов'язаних з видобуванням пірофілітового сланцю та виготовленням з нього різноманітних виробів, зокрема шиферних пряслиць. Б. О. Рибак визначив п'ять пунктів, де було зо-

Древлянські кургани в м. Коростені (сучасне фото)

Прикраси з древлянських курганів (за В. Сєдовим)

середжено виробництво пряслиць. Це села Нагоряни, Колтівщина, Хайча, Камінь та Збраньки – всі сучасного Овруцького району. У 1954 р. І. С. Винокур та В. О. Місяць відкрили і зафіксували новий пункт виробництва шиферних пряслиць біля с. Норинська Овруцького району. Майстерня знаходилась на правому березі р. Норинь. У невеликій ямі (1,5×2 м) було виявлено скупчення заготовок, бракованих виробів і відходів виробництва шиферних пряслиць.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. Овруцька археологічна експедиція під керівництвом кандидата історичних наук А. П. Томашевського провела розвідки на території Словечансько-Овруцького кряжу. Пам'ятки виробничого характеру досліджено в Овручі (на Замковій горі, на Василівській горі, на території окольного граду), у селах Городець, Прибитки та Норинськ Овруцького району.

Сільські поселення, на відміну від окремих городищ, безіменні і не згадуються в літописах. Але значення їх для реконструкції економічного, господарського і соціального укладу суспільства надзвичайно велике. Тому на перспективу вченим слід більше уваги приділяти їх вивченню.

Разом із матеріалами городищ і неукріплених поселень, могильники дrevлян дають можливість простежити подальший соціально-економічний, політичний і культурний розвиток дrevлянського суспільства. Якщо для жителів празько-корчацької культури V–VII ст. переважним в обряді поховання було трупоспалення, то в IX–X ст. у дrevлян чітко простежується перехід до домінування трупопокладень. Але кремації як релікти попереднього періоду ще зберігаються. Кургани з обрядом трупоспалення на місці поховання небіжчика відомі в Коростені, селах Межирічка та Ковалі Коростенського, Велика Горбаша – Новоград-Волинського, Дениші – Житомирського, Андріївчів – Ємільчинського, Речинця – Овруцького, Биків Брусилівського районів тощо. Звичай трупоспалення проіснував недовго і приблизно у другій половині X ст. його змінює обряд трупопокладення. Поховальний обряд на цій території значною мірою уніфікується, особливо наприкінці X ст. після офіційного утвердження християнства.

Таким чином, мешканці Дrevлянської землі, як і інших східнослов'янських регіонів, зробили великий внесок у формування матеріальної і духовної культури Київської Русі.

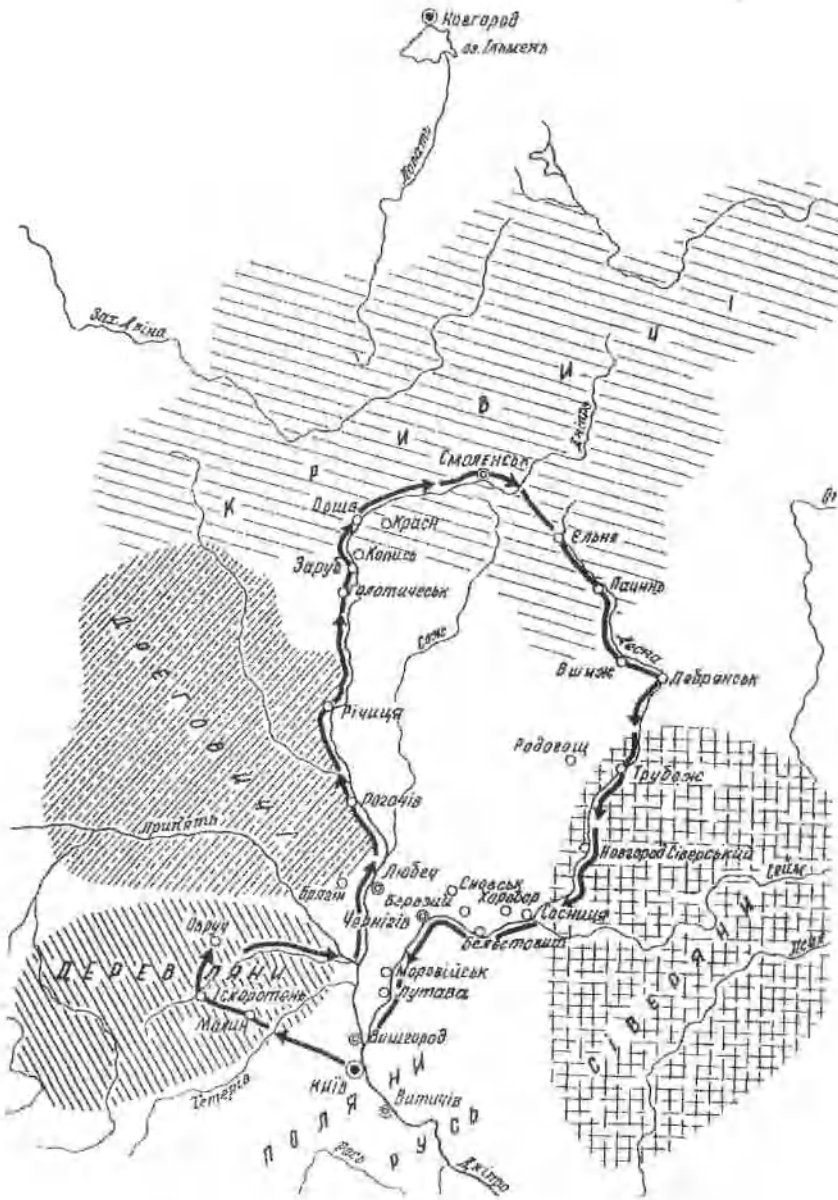
§ 2. ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ ЛІТОПИС

Наприкінці IX ст. стосунки між полянами і дrevлянами дедалі ставали напруженішими. Як стверджує літописець, майже щороку між ними виникали сутички. Дrevляни лише на короткий час звільнялися від залежності київського князя, а потім знову потрапляли в неї та обкладалися даниною.

У 882 р. Київський престол захопив новгородський князь Олег і вже наступного року, як зазначає літопис: «**Поча Олег коевати на Дrevляны, и приму-чивъ я, поча на нухъ дань имать по черигъ кургъ**». Крім данини, дrevляни мали виконувати військову повинність, надаючи на вимогу Києва людські ресурси для формування дружини. Про це, зокрема, свідчить літописне повідомлення за 907 р., в якому йдеться про похід князя Олега на греків. У числі військових дружин, що брали участь у поході, названі й дrevляни.

Після смерті Олега на київський престол у 913 р. сів князь Ігор, а «**Дrevлянѣ затворнишася отъ Игоря по Олговѣ смѣрти**». Деякі історики вважають, що, скориставшись смертю Олега, дrevляни зробили спробу відновити свою незалежність і почали війну проти Ігоря. У наступному, 914 р., «**Иде Игоръ на Дrevляны, и повѣднвъ възложи на ня дань колышо Олговы**». Тобто Ігор переміг дrevлян і наклав на них значно більшу данину, ніж його попередник Олег. З того часу більше 30 років дrevляни в літописі не згадуються аж до подій 945 р. Відсутні також згадки про участь дrevлян в поході Ігоря на греків у 944 р.

Далі в літописі йдеться про події 40-х років X ст., пов'язаних з діяльністю київського князя Ігоря та його дружини – княгині Ольги. Описуються переважно збирання данини з підвладної території та події навколо цього. Одним із способів збирання данини тоді було так зване «полюддя». Цим словом називали також і сам об'їзд київським князем у складі дружини підвладних земель для збору данини. Ось як описував поняття «полюддя» візантійський імператор Костянтин Багрянородний у праці «Об управленні імперіей»: «*Коли настане листопад, тоді ж архонти виходять з усіма росами з Кіава й ідуть у полюддя, що йменуються «кружінням», а саме – в Славійню веріаонтів, другувітів, кривичів, северів та інших слов'ян, котрі є пактіотами росів. Годуючись там протягом цілої зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, повертаються до Кіава*». Отже, київський князь зі своїми дружинниками вирушав на полюддя в листопаді і тільки навесні повертався до столичного граду. Б. О. Рибаків визначив маршрут полюддя, який ішов з Києва на Малин, Іскоростень, Овруч, а звідти вздовж р. Ужа пролягав до Дніпра і річкою прямував у землі радимичів, дреговичів, потім – сіверян і полян.

Маршрут полюддя на Русі у X ст. (реконструкція Б. О. Рибакова)

Князь і його дружина, звісно, не могли особисто охопити всі населені пункти. Військо збиралося в заздалегідь зазначених місцях — становища і концентрувалися у спеціальних місцях — погостах, які відвідували київський князь і його дружина. На думку Б. Д. Грекова, погости були своєрідними державними осередками, що зміцнювали владу київських князів на місцях. Полюддя давало неабиякий зиск від продажу на міжнародних торговельних ринках хутра, меду та інших товарів, здобутих під час зимового збору.

Під 945 роком, як повідомляє літопис, «...рекоша дружина Игореві: «отроци Свѣдєлжи изоудѣлѣхъ сѹть оружьемъ и порты, а мы назн; и понди, княже, с нами в дань, да и ты доведєшь и мы». И послуша нхъ Игорь, иде в Дерєва в дань, и примыслиаше къ пѣрвой данн, и насылаеще нмъ, и мужи его; и возия дань, и понде вѣ свой городъ. И дущо же емѹ въспягъ, размысли речей дружиннѣк своєй: идитѣ вы с данью домоки, а язъ вѣзвращюся и похожю ещє. И пусти дружиннѹ свою домоки, с Маломъ же дружиннѹ вѣзвратитѣ, желая болаша имѣнѣя».

Дізнавшись про це, як повідомляє літопис, «...сѣдумавше Древляне съ княземъ своимъ Маломъ и ркоша: «аще сѹ вѣвдигъ волкъ вѣ оубѣ, то относнть по единой все стадо, аще не увѣють его; тако и снй, аще не увѣемъ его, то вси ны погубнть»; и послаша к нему глаголюще: «почто идєши опятъ? помнмалъ еси всю дань». И не послуша нхъ Игорь, и шєдше из города Искоростѣннѹ протинѹ Древляне, и увѣиша Игоря и дружиннѹ его: вѣ во нхъ мало. И погребєнъ высть Игорь; и єсть могила его ꙋ Искоростннѹ города в Дерєвѣхъ и до сєго дня».

Наведені уривки з «Повісті минулих літ» дають можливість проникнути у суть конфлікту, який стався між київським князем Ігорем та древлянцями, які сплачували йому відповідну данину.

Далі у літописі розповідається про цікавий випадок, з якого випливає, що древлянський князь Мал мав намір одружитися з княгинею Ольгою і таким чином стати повновладним володарем Руської землі. Ось як розповідає про цю подію літопис: «Рекоша же Дерєвляне: «се князя Рускаго увѣнхомъ; помемъ княгинню его Олгѹ за князь свой Малъ»... И послаша Дерєвляне Лучьшини мужи свои, числомъ 20, в лодьн къ Ользѣ»... Далі з літопису дізнаємося, що Ольга помстилася за смерть свого чоловіка, наказавши кинути у спеціально викопану яму човен з древлянськими посланцями на теремному дворі, за містом: «И приинкши Олга, и рече нмъ: добра ли вы чєсть? Они же ркоша: «пѹще ны Игорєвы смѣртн». И повелѣ засыпати я живы, и посыпаша я».

У літописі розповідається також про другу делегацію від древлян до київської княгині «...Древляне, изъбраша лучьшая мужи, нже дѣржатъ Де-

Вбивство князя Ігоря деревлянами (з Радзивилівського літопису)

ревськую землю и послаша по ню. Деревляномъ же пришедъшимъ, повелѣ Ольга мовницю створити, ркучи сице: «измывшеся придетъ къ мнѣ». Они же пережгоша мовницю, и влѣзоша Деревляне, и начаша мытися; и запроша мовницю о них, и повелѣ зажечи я отъ двѣрний, и ту изгорѣша вси».

Під 946 роком в літописі розповідається про спеціальний військовий похід Ольги з сином Святославом у Деревлянську землю: «В лѣто 6454. Ольга съ сыномъ Святославоу събра вон многы и храбры, иде на Деревьскую землю... И повѣднша Деревляны. Деревлянѣ же повѣгоша и затворншася в городех своихъ. Ольга же устрѣмися съ сыномъ своимъ на Искоростѣнь городъ, яко тѣ бяху үкилѣ мужа ея». І далі літописець вкладає в уста Ольги такі слова: «нигѣ ү васъ нѣтү меду, ни скоры, но мала ү вас прошо: дайте ми от двора по три голуби и по три воробьи; азъ бо не хоцю тяжьки данн вѣзложити на вас, якоже мужъ мой, но сего ү васъ прошо мала, изнемогли бо ся есте въ осадѣ; да вдайте ми се малое». Деревляне же ради выша, събраша же отъ двора по три голуби и по три воробьи, и послаша къ Ользѣ с поклономъ... Ольга же раздая воємъ коуждо по голуби, а дърүтимъ по воробьеви, и повелѣ къеуждо голубеви и воробьеви привязати чѣрь, и обѣрьтываючи въ пѣткы малы, нитькою повѣрзаючи къ всѣмъ голубемъ и воробьемъ; и повелѣ Ольга, яко смѣрчеся, пүстити голуби и воробини воємъ своимъ. Голуби же и воробьеви полетѣша въ

гнѣзда своя, ови в голубини своя, воробьеви же подъ острѣхы; и тако загарахүтсѣ голубини, и отъ нихъ клѣти и одрины, и не бѣ двора, идеже не горяше, и не бѣ льзѣ гасити, вси бо дворѣ възгорѣшася. И повѣгоша людье из города, и повелѣ Ольга воємъ своимъ имати я; и яко взя город и пожже и, старѣйшины же города ижже, и прочая люди овѣхү изви, а дрътия работѣ преда мужемъ своимъ, а прокъ остави нхъ платити дань, и вѣзложи на ня дань тяжьку, и двѣ части идеца Киеву».

Таким чином, з літопису випливає, що київські князі у IX–X ст. вели активну боротьбу за підкорення території Деревлянського князівства центральній владі. Колоритні розповіді літописця про князя Ігоря та його дружину княгиню Ольгу засвідчують прагнення центральної київської влади об'єднати навколо Києва різні землі, у тому числі – і Деревлянську. В деяких деталях розповіді літописця, безперечно гіперболізовані, густо пересипані легендами, які дійшли до Нестора-літописця, що жив на зламі XI–XII ст., від його дилектичних попередників – авторів IX–X ст. Ці перекази він використав у своїй «Повісті».

Легендарний курган біля с. Немирівки Коростенського району, в якому поховано князя Ігоря

- Русанова И. П. Карта распространения памятников типа Корчак (VI-VII вв.) // МИА. — М., 1970. — № 176. — С. 93-96.
- Русанова И. П. Поселение у с. Корчак на р. Тетерева // МИА. — М., 1963. — № 108. — С. 39-50.
- Русанова И. П. Славянские древности между Днестром и Западным Бугом // САИ. — Е1-25. — М., 1973.
- Тарабукин О. О. До питання про походження валикового орнаменту на кераміці пражського типу // Волинь незабутня. Тези IV регіональної науково-практичної конференції. — Рівне, 1993. — С. 3-5.
- Томашевский А. П., Гавригухин И. О. Славянское поселение Тетеревка-I. — Институт археологии, НИИЦ «АРХЭ». — Препринт. — К., 1992.
- Фролов И. К. Поселение Тетеревка I (VI-VIII вв.) // КСИА АН СССР. — М., 1967. — Вып. 110. — С. 30-35.
- Фролов И. К. Сооружение на поселении VII в. н. э. Тетеревка I // Пленум Института археологии. Тезисы докладов. — М., 1966. — С. 27.

IV. Лука-Райковецька культура

- Гончаров В. К. Лука-Райковецкая // МИА. — М., 1963. — № 108. — С. 238-315.
- Петров В. П., Гончаров В. К. Східна Волинь (пам'ятки типу Корчак та Луки-Райковецької) // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. III. — С. 120-121.
- Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. — Е1-25. — М., 1973.
- Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. — М., 1976.
- Русанова И. П. Жилище VIII-IX вв у села Буки на Житомирщині // КСИА АН СССР. — М., 1971. — Вып. 125. — С. 46-51.
- Томашевский А. П., Гавригухин И. О. Славянское поселение Тетеревка-I. — Институт археологии, НИИЦ «АРХЭ». — Препринт. — К., 1992.
- Фролов И. К. Поселение Тетеревка I (VI-VIII вв.) // КСИА АН СССР. — М., 1967. — Вып. 110. — С. 30-35.
- Щукин М. Б. Славянское поселение Сущаны-Хмельник на реке Уборти // Древние памятники культуры на территории СССР. — Л., 1982.

V. Древліани

- Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968.
- Багрянородний Константин. Об управленні імперією / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. — М.: Наука, 1991. — С. 51.
- Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. — К., 1961.
- Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у давньослов'янського та давньоруського населення Житомирщини // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. — Збірка наукових праць. — К., 2004. — С. 35-41.

Звіздцький Б. А., Носіков П. І. Про типи та функціональне призначення археологічних об'єктів древліанського поселення біля с. Гульськ // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів: Сіверянська думка, 1992. — С. 35-38.

Звіздцький Б. А. Про деякі особливості древліанських городищ VIII-X ст. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. — Збірка наукових праць. — К., 2004. — С. 41-50.

Звіздцький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. — Збірка наукових праць. — К., 2004. — С. 51-86.

Звіздцький Б. А. Малинське городище древліан // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 119-125.

Іванченко О. М. Наш край за часів Київської Русі // Житомирщина. Історичний нарис. — Житомир, 2003. — С. 28-41.

Моця О. П. Київ та Іскоростень в контексті поляно-древліанського протистояння // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. — Збірка наукових праць. — К., 2004. — С. 212-215.

Павленко С. В. Обробка пірофілітового сланцю на укріплених поселеннях Овруцького кряжу // Там само. — С. 215-219.

Русанова И. П. Территория древліан по археологическим данным // СА. — 1960. — № 1. — С. 63-69.

Русанова И. П. Курганы полян X-XI вв. // САИ. — Вып. Е1-24. — М., 1966.

Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тыс. н. э. на территории древліан // СА. — 1958. — № 4. — С. 33-46.

Русанова И. П. Археологические памятники древліан: Автореф. дисс. канд. ист. наук. — М., 1960. — 14 с.

Русанова И. П. Языческое святилище на р. Гвилонять под Житомиром // Культура Древней Руси. — М.: Наука, 1966. — С. 233-237.

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. — М., 1982.

Тарабукин О. О. До питання про історичну топографію стародавнього Житомира // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. — Збірка наукових праць. — К., 2004. — С. 255-259.

Трегьяков П. Н. Древліанские «грады» // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. — М., 1962. — С. 64-68.

Тодочко П. П. Коварство княгини Ольги // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. — Збірка наукових праць. — К., 2004. — С. 259-264.

Тодочко П. П. Київська Русь. — К., 1996.

Томашевський А. П. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проєкті // Там само. — С. 264-279.

Ярмошук І. І. Археологічне минуле Житомирської області // Житомирщина. Історичний нарис. — Житомир, 2003. — С. 7-27.

Культурний шар — шар землі, в якому знаходяться сліди людської діяльності.

Латенський час — другий період залізного віку Європи, який змінив гальштатський період на більшій частині континенту у середині V ст. до н. е. і продовжувався до того, як римські завойовники поклали край культурі кельтів. На території України датується у межах V–I ст. до н. е.

Липицька культура — культура раннього залізного віку. Отримала назву від могильника біля с. Верхня Липиця Рогатинського району Івано-Франківської області, який в 1889–1890 рр. досліджував Й. Коперницький. Пам'ятки відомі на території Верхнього і Середнього Подністров'я. Датується в межах I — початку III ст. н. е. Серед пам'яток виділяються поселення і могильники. Господарство базувалося на орному землеробстві і приселищному скотарстві. Важливу роль відігравала торгівля з Дакією та іншими провінціями Римської імперії.

Лячка — див. *Тигель*.

Лощення — спосіб обробки поверхні керамічних виробів безпосередньо перед опалом, коли поверхня старанно загладжувалася кістяним предметом, інколи по ангобу. Це надавало посуду більшої водостійкості та покращувало зовнішній вигляд.

Лоцило — інструмент для лощіння виробів, зокрема поверхні посуду перед опалом.

Лука-Райковецька культура — доби раннього середньовіччя. Названа за поселенням в урочищі «Лука» в с. Райки Бердичівського району Житомирської області, відкрите і досліджене В. К. Гончаровим в 1946–1948 рр. Обіймає територію Правобережної України від Середнього Дніпра до Закарпаття. Датується кінцем VII–IX ст. н. е. Серед пам'яток виділяються поселення, городища, ґрунтові і курганні могильники. У VIII ст. на Житомирщині з'являються городища, в гирлі Гнилоп'яті функціонує каплице. Поховальний обряд — кремація. Основними видами господарства були землеробство і скотарство. На території Житомирщини відповідає древлянам, які згадуються в давніх літописах.

Материк — природний непорушений шар ґрунту під культурним шаром, який не містить слідів діяльності людини.

Матріархат — одна з форм суспільного устрою за раннього періоду первіснообщинного ладу. Характеризувався панівним становищем жінки в суспільстві. Осередком матріархального суспільства була

материнська сім'я. З таких сімей складався матріархальний рід. Майно успадковувалося по жіночій лінії.

Марк Аврелій — римський імператор, який правив в 161–180 рр. н. е. Роки випуску монет: за життя Антоніна Пія 140–161 рр., за час самотійного правління 161–180 рр., посмертне карбування за Коммода після 180 р.

Напівземлянка — споруда, нижня частина якої частково (до половини зросту людини) заглиблена у землю. Верхня частина стін та дах спиралися, як правило, на вертикальний стовп. У житловій напівземлянці містилася піч.

Община — виробниче і громадське об'єднання людей, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва. Виникла за первіснообщинного ладу у період кам'яного віку. За слов'ян існувала родова і сусідська община.

Патріархат — останній період в історії первіснообщинного ладу, заступив матріархат. Характеризувався пануванням чоловіка в господарстві і в суспільних відносинах.

Певтінгерові таблиці — дорожні карти римських купців, що відносяться приблизно до IV ст. н. е., в яких згадуються венеци.

Плем'я — один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства. Термін, що залишався предметом дискусій тривалий час. Інститут племені як орган політичної надбудови з'являється на дуже пізньому етапі розвитку первісного суспільства, коли спосіб виробництва зумовив можливість і навіть необхідність існування великих груп населення з єдиним між общинним органом врядування, який регулював внутрішні і зовнішні відносини даного племені. Виділяються три фактори, що стимулюють утворення племені: необхідність організації оборони та розширення спільної території; потреба регуляції відносин родів у самому племені; координація, спеціалізація, кооперація трудової діяльності. Створення племені прискорювало етнічне зближення людей. З розвитком суспільства інститут племені перетворювався на державну організацію.

Пліній Старший, Пліній Секунд (23/24–79 рр. н. е.) — римський письменник, учений, державний і військовий діяч. У 77 р. н. е. завершив написання багатомної праці «Природна історія», в якій згадує венеци.

Поселення — місце перебування людського колективу, обране на тривалий час і яке має житлові та робочі приміщення, а також штучно створений житловий майданчик та деяку територію, яка до них прилягає.

